Моніторинг судових засідань

як інструмент захисту прав людини

Методичні рекомендації для моніторів

1. Вступ

Цей посібник призначений для осіб, які беруть участь у моніторингу судових засідань: практикуючих юристів, студентів правничих факультетів, представників громадських організацій та правозахисників. Він відображає підхід до моніторингу, вироблений у практиці правозахисних організацій, і базується на стандартах Ради Європи та практиці Європейського суду з прав людини.

Моніторинг судових засідань - це один із ключових інструментів забезпечення підзвітності судової системи та захисту права на справедливий суд. Систематична фіксація перебігу судових процесів дозволяє виявляти як системні порушення, так і окремі відхилення від процесуальних стандартів, і надає доказову базу для подальших адвокаційних та правових заходів.

Посібник не є юридичним коментарем до кримінального процесуального законодавства. Його мета - сформувати у читача чітке розуміння ролі монітора, методології збору інформації та принципів, якими необхідно керуватися під час польової роботи.

2. Поняття та стадії моніторингу

2.1. Що таке моніторинг?

Моніторинг у сфері прав людини - це структурований процес систематичного збору та аналізу інформації про стан дотримання прав людини в конкретній сфері. Він здійснюється відповідно до заздалегідь визначеної методології, з дотриманням етичних стандартів і без застосування будь-яких форм тиску, насильства чи обману.

Принципова відмінність моніторингу від журналістської або дослідницької роботи полягає в тому, що він підпорядкований суворо визначеній меті та обсягу: збирається лише та інформація, яка безпосередньо відповідає завданням моніторингу. Це не журналістське розслідування, не збір «всього цікавого» і не публічний коментар - це методична фіксація фактів для подальшого незалежного аналізу.

Моніторинг також відрізняється від юридичного представництва: монітор не є стороною процесу, не висловлює оцінок щодо винуватості чи правомірності рішень суду і не може надавати правову допомогу учасникам провадження, навіть якщо має для цього кваліфікацію.

2.2. Стадії моніторингового процесу

Повний цикл моніторингу охоплює такі стадії:

1. Виявлення та діагностика проблеми - визначення правової або соціальної проблеми, яка потребує вивчення.
2. Аналіз аспектів проблеми - з'ясування ключових вимірів: правового, інституційного, соціального.
3. Розробка стратегії та формулювання цілей - що саме має з'ясувати моніторинг і яким буде його результат.

4. Правовий аналіз - визначення відповідних національних та міжнародних стандартів.
5. Формування команди та підготовка моніторів - відбір, навчання та інструктаж учасників польової роботи.
6. Розробка інструментарію - підготовка анкет, протоколів, методик збору даних.
7. Польова робота - відвідування судових засідань, збір і фіксація інформації.
8. Верифікація даних - перевірка зібраної інформації через інші джерела.
9. Аналіз даних і підготовка звіту - обробка зібраного матеріалу, формулювання висновків і рекомендацій.
10. Адвокація та подальші дії - розповсюдження звіту, діалог з органами влади, підтримка реформ.

Важливо усвідомлювати: польова робота, хоча і є найбільш помітною частиною моніторингу для безпосередніх учасників, становить лише один із багатьох етапів. Учасники, які долучаються до моніторингу на стадії відвідування засідань, входять у вже підготовлений методологічний процес - і їхнє завдання полягає у точному застосуванні інструментарію, розробленого фахівцями.

2.3. Принцип систематичності та порівнюваності

Одна з ключових вимог до моніторингу - порівнюваність зібраних даних. Усі монітори використовують однакові анкети та однакову методологію, щоб забезпечити можливість подальшого аналізу закономірностей. Якщо кожен монітор фіксує інформацію на власний розсуд, аналіз стає неможливим - а разом з ним неможливим і будь-який змістовний висновок. Саме тому дотримання методології є не формальністю, а умовою якості всієї роботи.

3. Функції моніторингу

3.1. Діагностична функція

Моніторинг дозволяє отримати системне розуміння проблеми там, де її контури ще не є чіткими. Це особливо важливо тоді, коли правозахисній організації відомо, що проблема існує, але незрозуміло - чи вона є наслідком недосконалості законодавства, неналежного правозастосування, браку ресурсів чи відвертої упередженості. Завдяки діагностичній функції моніторинг дає відповідь на запитання: хто, де, як і чому страждає від конкретного порушення.

3.2. Доказова функція

У багатьох випадках моніторинг проводиться не для того, щоб з'ясувати нове, а щоб задокументувати вже відоме з достатнім ступенем доказовості. Систематично зібрані факти стають основою для стратегічних судових процесів, скарг до міжнародних органів, а також для адвокаційних матеріалів, які переконливо демонструють масштаб порушень органам влади та донорам.

3.3. Превентивна функція

Сам факт присутності монітора на судовому засіданні може сприяти дотриманню процесуальних стандартів. Суддя, прокурор і захисник, усвідомлюючи, що процес перебуває під зовнішнім наглядом, схильні більш ретельно дотримуватися встановлених процедур. Ця функція реалізується без будь-яких активних дій з боку монітора — достатньо самої присутності.

3.4. Функція прозорості

Моніторинг судових засідань є важливим механізмом забезпечення відкритості правосуддя. Відкрите судочинство - це не лише правовий принцип, а й соціальна реальність, яка підтримується і зміцнюється систематичним незалежним спостереженням.

3.5. Використання результатів моніторингу

Завершення моніторингу звітом - це не кінець роботи, а, як правило, лише її початок. Звіт є інструментом:

- системної адвокації - аргументованого діалогу з органами державної влади щодо впровадження рекомендацій;
- суспільних кампаній, спрямованих на формування суспільного запиту на реформи;
- стратегічних судових процесів, у яких результати моніторингу слугують доказовою основою;
- освітніх заходів для суддів, прокурорів, адвокатів та інших учасників судової системи.

У переважній більшості випадків досягнення змін потребує тривалої та наполегливої роботи після публікації звіту - взаємодії зі стейкхолдерами, моніторингу виконання рекомендацій та публічної комунікації результатів.

4. Цикл моніторингу з точки зору учасника

4.1. Завдання монітора під час польової роботи

У рамках цього проєкту учасники долучаються до вже розробленого методологічного процесу. Ваше основне завдання - відвідувати судові засідання, уважно спостерігати за їх перебігом і фіксувати інформацію відповідно до наданої анкети. Це вимагає зосередженості, дисципліни і здатності відрізняти факт від враження - навичок, про які детальніше йтиметься далі.

4.2. Верифікація зібраної інформації

Після збору первинних даних важливим кроком є їх перевірка. Ідеальним вважається підтвердження інформації щонайменше з двох різних джерел: наприклад, через безпосереднє спостереження та ознайомлення з матеріалами справи або ухвалою суду. Втім, не всю інформацію можливо верифікувати на 100% - і це нормально.

Існує поняття «зони невизначеності» - ситуацій, коли зібраної інформації недостатньо для однозначного висновку. Такі ситуації слід відображати в анкеті чесно: зазначати, що певна обставина спостерігалась, але не могла бути підтверджена додатковим джерелом. Спроба штучно усунути невизначеність, підмінивши факти припущеннями, підриває достовірність усього моніторингу.

5. Ризики у справах про корупцію

Моніторинг антикорупційних проваджень є особливо чутливим напрямом роботи - з огляду на специфіку цих справ, їхній суспільний резонанс і притаманні їм ризики.

5.1. Політична чутливість

Корупційні справи нерідко мають виразний політичний вимір: різні суспільні та політичні сили зацікавлені в певному результаті і можуть намагатися використати висновки моніторингу у

власних цілях. Для монітора це означає підвищену необхідність зберігати нейтральну позицію і вміти аргументовано відстоювати методологічну незалежність роботи.

5.2. Тиск на моніторів

У чутливих справах монітори можуть стикатися зі спробами вплинути на їхні висновки або переконати їх відмовитися від фіксації певних фактів. Усі такі спроби слід негайно повідомляти керівництву проєкту - і ні за яких обставин не піддаватися такому тиску.

5.3. Складність доказової бази

Антикорупційні справи часто супроводжуються розгалуженою фінансовою документацією, висновками численних експертів та великим обсягом матеріалів. Монітор не зобов'язаний і не повинен самостійно аналізувати докази - його завдання полягає у фіксації того, що відбувається в залі суду: хто, що та коли заявляв, які клопотання подавались і які рішення ухвалювались.

5.4. Дезінформація та медіасередовище

Резонансні справи приваблюють значну медійну увагу, і в такому середовищі зростає ризик натрапити на недостовірну або маніпулятивну інформацію. Під час аналізу відкритих джерел слід критично оцінювати достовірність публікацій і не покладатись на єдиний медіаматеріал як на джерело фактів.

5.5. Безпека даних та особиста безпека

Зібрані матеріали можуть містити чутливу інформацію: фінансові дані, персональні відомості, деталі, що становлять інтерес для зацікавлених сторін. Слід дотримуватись протоколів безпечного зберігання і передачі даних, встановлених керівництвом проєкту. Питання особистої безпеки монітора не менш важливі - у разі виникнення загроз або незвичних обставин слід негайно звертатись до координатора.

6. Роль монітора: принципи та межі

6.1. Спостерігач, а не учасник

Базовий принцип монітора - бути спостерігачем, а не учасником процесу. Це означає: ви присутні в залі суду виключно з метою спостереження та фіксації інформації. Ви не берете участі в засіданні, не впливаєте на його перебіг, не взаємодієте зі сторонами по суті справи.

На практиці цей принцип може зазнавати тиску. Наприклад, родичі підсудного, знаючи, що ви є юристом або правозахисником, можуть звернутися до вас по правову пораду. В таких ситуаціях рекомендується ввічливо, але чітко пояснити, що на цьому засіданні ви виконуєте роль монітора і не можете надавати юридичні консультації, та за потреби скерувати до відповідної організації правової допомоги.

6.2. Принцип невтручання та етична дилема

Питання про межі між пасивним спостереженням і втручанням є однією з найпоширеніших етичних дилем у моніторингу. Очевидного рецепту тут немає: кожна ситуація є унікальною і потребує оцінки в контексті конкретного протоколу моніторингу.

Якщо протокол вимагає суворої пасивності, монітор повинен дотримуватись цього правила навіть у критичних ситуаціях - наприклад, якщо в залі суду застосовується фізична сила. У таких випадках рекомендується зафіксувати факт, якнайшвидше повідомити керівника проєкту та отримати інструкції. Важливо усвідомлювати: якщо монітор усе ж втручається в перебіг засідання,

зібрана на ньому інформація, як правило, не може бути використана в аналізі без спеціального обґрунтування - адже нейтральність спостереження вже порушена.

Зважаючи на психологічне навантаження, пов'язане з пасивним спостереженням за можливими порушеннями, рекомендується проводити регулярні дебрифінгові сесії для команди моніторів - обговорення побаченого в безпечному середовищі допомагає уникнути накопичення стресу та зберегти об'єктивність.

6.3. Прозора ідентичність

Монітор зобов'язаний відкрито представлятися: називати своє ім'я, прізвище, організацію та мету присутності. Видавати себе за журналіста, студента чи просто зацікавленого глядача неприпустимо, оскільки це суперечить принципу прозорості, а також підриває достовірність зібраної інформації.

Якщо суддя або інший учасник засідання запитує про вашу роль, не варто ухилятися від відповіді. Чесна відповідь («Я є монітором такої-то організації, ми здійснюємо незалежний моніторинг антикорупційних проваджень») є і юридично захищеною позицією, і проявом поваги до принципу верховенства права. Корисно заздалегідь погодити з командою стандартне формулювання для відповіді на такі запитання.

6.4. Заборона використання протокольних матеріалів

Під час польової роботи можуть виникати ситуації, коли хтось пропонує монітору «неофіційно» передати додаткові матеріали чи внутрішню інформацію. Прийняття таких матеріалів є неприпустимим - незалежно від їх потенційної цінності. Це порушує методологічну цілісність моніторингу і може поставити під сумнів незалежність усього процесу. Монітор збирає лише ту інформацію, яка передбачена його інструментарієм.

7. Документування фактів

7.1. Факт і враження - ключова відмінність

Головна вимога до монітора при заповненні анкети - фіксувати виключно те, що відбувається, а не те, що це означає або яке враження справляє. Різниця між фактом і враженням здається очевидною в теорії, але на практиці є однією з найскладніших навичок.

Рекомендований тест - запитати себе: чи могла б інша людина, яка також перебуває в залі суду, підтвердити те саме? Якщо так - це факт. Якщо ні - це, ймовірно, суб'єктивна інтерпретація.

Приклади: запис «суддя підвищив голос при зверненні до захисника» - це факт, який може підтвердити кожен присутній. Запис «суддя поводився агресивно та упереджено» - це вже оцінка, яка не належить до компетенції монітора. Подібна оцінка не тільки знижує достовірність матеріалу, але й може поставити під сумнів об'єктивність усього спостереження.

Слід також пам'ятати: експерт, який аналізуватиме заповнені анкети, не був присутній на засіданні. Він повністю залежить від вашого опису. Надмірно емоційні або інтерпретативні формулювання ускладнюють аналіз і можуть призвести до хибних висновків.

7.2. Самоконтроль поведінки та міміки

Нейтральність монітора виявляється не лише в записах, але й у поведінці в залі суду. Реакції на події - вираз здивування, схвалення або несхвалення - можуть бути помічені учасниками засідання і використані на чиюсь користь. Рекомендується зберігати нейтральний вираз обличчя та уникати будь-яких жестів і реакцій, що можуть сигналізувати про особисту позицію.

8. Етичні стандарти та дилеми

8.1. Дотримання прав людини у процесі моніторингу

Парадоксально, але саме в правозахисній діяльності існує ризик ненавмисного порушення прав людини. Якщо ми проводимо моніторинг дотримання права на справедливий суд, ми самі зобов'язані поводитись відповідно до стандартів прав людини. Це означає, наприклад, що збір персональних даних учасників має відповідати принципу мінімізації: фіксуємо лише ті відомості, які необхідні для цілей моніторингу.

8.2. Чесність та відсутність обману

Монітор не вводить нікого в оману щодо своєї ролі, методів роботи або мети перебування в залі суду. Це стосується як безпосереднього спілкування з учасниками процесу, так і заповнення анкети: дані, внесені до анкети, мають відповідати тому, що насправді спостерігалось.

8.3. Достовірність

Достовірність - це точна і нейтральна передача побаченого. Вона вимагає свідомого зусилля, особливо в емоційно насичених ситуаціях. Якщо ви стали свідком можливого порушення, важливо не поспішати з оцінками, а ретельно і точно описати, що відбулось. Оцінку цього факту дасть експерт - це його завдання, а не монітора.

8.4. Неупередженість і самоконтроль

Неупередженість означає відсутність упереджених суджень щодо вини чи невинуватості підсудного, справедливості чи несправедливості рішення суду, сумлінності чи несумлінності будь-якого з учасників. Як монітор ви документуєте процес, а не оцінюєте результат. Навіть якщо ви переконані, що правосуддя здійснюється неналежним чином, ваше завдання - зафіксувати факти, які дозволять експерту самостійно дійти такого висновку.

8.5. Конфіденційність і мінімізація даних

Принцип мінімізації даних зобов'язує збирати лише ту інформацію, яка прямо передбачена методологією моніторингу. Це стосується і персональних відомостей учасників: вік, стать, посада підсудного фіксуються лише тоді, коли це вимагає анкета. Інформація, яку ви отримуєте в ході спостереження, не може бути розповсюджена або використана за межами цього моніторингу.

9. Конфлікт інтересів

9.1. Що таке конфлікт інтересів

Конфлікт інтересів виникає тоді, коли монітор має особисту зацікавленість у результаті справи або особисті зв'язки з її учасниками, які можуть - або можуть виглядати як такі, що можуть - вплинути на об'єктивність спостереження. Конфлікт може бути:

- особистим - родинні або дружні стосунки з суддею, прокурором, адвокатом або підсудним;
- професійним - попередня спільна робота, юридична співпраця або консультування будь-кого з учасників справи;
- репутаційним - публічні заяви або позиції монітора щодо цієї справи або подібних ситуацій, що можуть бути витлумачені як упередженість.

9.2. Що робити у разі конфлікту інтересів

Головне правило - не приховувати конфлікт інтересів, а негайно повідомити про нього координатора проєкту. Це не означає автоматичного усунення від участі: рішення про те, чи є конфлікт критичним, приймає керівництво моніторингу. Можливі варіанти: заміна монітора, продовження участі з документуванням конфлікту або оцінка його суттєвості з урахуванням обставин.

Особливо уважними слід бути у ситуаціях, коли конфлікт виявляється вже в залі суду -наприклад, якщо монітор впізнає учасника процесу, якого не очікував зустріти. В такому разі рекомендується зателефонувати координатору ще під час перерви або одразу після завершення засідання і отримати подальші інструкції.

Найгірше рішення в ситуації конфлікту інтересів - мовчки продовжувати роботу, сподіваючись, що нічого серйозного не станеться. Навіть якщо ви абсолютно впевнені у власній об'єктивності, приховування конфлікту може дискредитувати результати всього моніторингу.

9.3. Конфлікт інтересів і попередній досвід у судовій системі

Моніторинг судових засідань часто здійснюється людьми з юридичним досвідом, зокрема колишніми суддями, прокурорами або адвокатами. Такий досвід є безцінним для розуміння процесу, проте одночасно становить потенційне джерело конфлікту інтересів: монітор може бути знайомий з учасниками процесу або мати стійкі уявлення про типові практики конкретних судів. Це слід ураховувати при розподілі справ між моніторами.

10. Спостереження як метод збору інформації

10.1. Спостереження як основне джерело

У моніторингу судових засідань щонайменше 80% інформації надходить із безпосереднього спостереження. Це означає, що якість роботи монітора і якість зібраних даних прямо залежать від уміння спостерігати точно і об'єктивно.

10.2. Переваги спостереження

Спостереження є унікальним методом збору інформації з кількох причин. По-перше, воно надає дані з перших вуст: монітор бачить усе сам, без посередників, переказів і інтерпретацій. По-друге, воно дозволяє одночасно охопити всіх учасників засідання та всі аспекти процесу - від поведінки учасників до умов у залі суду, від темпу засідання до реакції сторін. По-третє, спостереження фіксує не лише слова, а й поведінкові аспекти: мову тіла, вираз обличчя, атмосферу в залі, фізичні умови - все це є інформацією, яку неможливо отримати з документів.

10.3. Головний ризик спостереження

Одночасно спостереження є найбільш ризикованим методом щодо суб'єктивної похибки. Саме тут найлегше змішати факт з враженням. Наші попередні уявлення, культурний контекст, емоційний стан і навіть фізична втома впливають на сприйняття подій. Людина, яка очікує побачити порушення, знаходить їх навіть там, де їх немає - і навпаки.

Класичний приклад: під час тренінгів з моніторингу учасникам показують відеозапис, на якому людина незвично пересувається по коридору установи. Більшість глядачів одразу висновують: це жорстоке поводження. Насправді йдеться про людину з порушенням опорно-рухового апарату, яка рухається у властивий їй спосіб. Ця вправа наочно демонструє: те, що ми бачимо, завжди є результатом взаємодії реальності та наших внутрішніх фільтрів. Завдання монітора - усвідомлювати ці фільтри і свідомо їх нейтралізувати.

11. Структура анкети. Розділ 1: Загальна інформація

11.1. Ідентифікаційні дані справи

Перший розділ анкети слугує для фіксації базової ідентифікаційної інформації про засідання. Дата засідання фіксується у стандартному форматі. Тривалість засідання вноситься як час початку і завершення, бажано із зазначенням підрахованої тривалості - це спрощує подальший аналіз для експерта. Якщо засідання переривалося через повітряну тривогу або інші обставини, це слід відобразити окремо.

Назва суду та, за потреби, місто або регіон заповнюються у повній офіційній формі. Номер справи вноситься точно, як зазначено у матеріалах суду.

11.2. Склад суду та представники сторін

Щодо складу суду: якщо засідання проводить колегія, необхідно чітко вказати прізвище головуючого судді та окремо - прізвища інших членів колегії. Ця деталь важлива з огляду на практику ЄСПЛ, яка вимагає відповідності між складом суду, що розглядав справу, і складом, який підписав рішення.

Для захисників: якщо підсудних і адвокатів кілька, необхідно вказати, хто кого представляє - інакше в анкеті неможливо зрозуміти, які клопотання подавалися від імені якого підсудного.

11.3. Відомості про підсудних

Для кожного підсудного необхідно зафіксувати: повне ім'я та прізвище, вік, стать, публічну посаду або роль. Остання визначається стосовно моменту вчинення стверджуваного злочину, а не на дату моніторингу - хоча також варто зазначити, чи обіймає особа цю посаду на момент спостереження.

Питання про розуміння підсудним мови судочинства є важливим для оцінки ефективності участі. Відповідь на нього можна отримати шляхом спостереження за тим, як підсудний реагує на запитання суду та сторін: чи відповідає він по суті, чи просить пояснень, чи залучено перекладача.

11.4. Стадія провадження та запобіжний захід

Слід зазначити, на якій стадії провадження відбувається засідання щодо запобіжного заходу: первинне застосування, продовження, перегляд, апеляційне слухання або інша стадія (наприклад, касаційний розгляд). Це важливо для розуміння правового контексту засідання.

Щодо застосованого запобіжного заходу: якщо обраний тримання під вартою або домашній арешт, зазначається строк, на який він застосований. Якщо обрана застава -сума вноситься у гривнях та, за можливості, у євро із зазначенням курсу НБУ на дату засідання. Особиста порука і особисте зобов'язання є різними заходами: перший передбачає, що треті особи гарантують належну поведінку підсудного; другий — що сам підсудний бере на себе певні зобов'язання перед судом.

12. Структура анкети. Розділ 2: Зал суду та доступ

12.1. Місце проведення засідання

Засідання може відбуватись у залі суду, у кабінеті судді або в інших приміщеннях - зокрема в установах виконання покарань, якщо підсудний не може бути доставлений до суду. Місце проведення фіксується точно, оскільки воно може впливати на умови ефективної участі сторін.

12.2. Публічність засідання

Принцип публічного судового розгляду є однією з фундаментальних гарантій права на справедливий суд. Засідання вважається публічним, якщо будь-яка зацікавлена особа має право бути присутньою в залі суду. Окремі обмежувальні заходи — наприклад, вимога носити маску, розміщення журналістів в окремій медіакімнаті - самі по собі не роблять засідання закритим, якщо загальний принцип відкритого доступу зберігається.

Засідання може бути частково закритим - наприклад, коли певна частина матеріалів становить державну таємницю. У такому разі слід зазначити, яка саме частина засідання проводилась у закритому режимі і яке обґрунтування надав суд.

12.3. Доступ до зали та умови в ній

Якщо при вході до зали суду діяли будь-які обмеження (вимога залишити речі, заборона технічних засобів, перевірки документів тощо), їх слід зафіксувати незалежно від того, чи є вони законно встановленими. Так само важливо відзначити, чи вистачало місць для всіх охочих бути присутніми, і якщо ні - описати обставини.

Питання про те, чи були сторони належним чином повідомлені про дату і місце засідання, вирішується на підставі кількох ознак: факту їхньої присутності, заяв самих сторін у залі суду та інформації від секретаря. Якщо будь-яка зі сторін заявляє про неотримання належного повідомлення - цей факт підлягає обов'язковій фіксації.

13. Структура анкети. Розділ 3: Учасники та ефективна участь

13.1. Присутність учасників

Слід зафіксувати, чи були присутні на засіданні підсудний, захисник і прокурор. Якщо будь-хто з них відсутній - вказується причина відсутності, якщо вона відома. Якщо підсудний не має власного адвоката, необхідно перевірити, чи забезпечено йому захисника в порядку надання безоплатної правової допомоги.

13.2. Рівність сторін

Рівність сторін - один з ключових стандартів права на справедливий судовий розгляд. Вона означає, що обидві сторони мають рівні процесуальні можливості: виступати, представляти докази, оскаржувати докази іншої сторони, ставити запитання свідкам і відповідати на аргументи опонента.

Порушення рівності - це не обов'язково ситуація, коли одна сторона виступала 40 хвилин, а інша - 5. Рівність порушується тоді, коли одна зі сторін була позбавлена можливості, якою інша користувалась: наприклад, якщо суд відхилив клопотання захисту про виклик свідка, не навівши жодного обґрунтування, тоді як аналогічне клопотання прокуратури було задоволено без заперечень. Усі такі ситуації слід документувати з наведенням конкретних фактів.

13.3. Видимі обмеження ефективної участі

До так званих «видимих обмежень» належать обставини, які не є прямою забороною, але фактично перешкоджають ефективній участі. Наприклад: присутність значної кількості поліції в залі суду, що може чинити психологічний тиск на учасників; ненадання підсудному у скляній кабіні достатньо місця для роботи з матеріалами справи; неможливість чути одна одну через відсутність мікрофонів. Такі обставини слід фіксувати як факти, без оціночних суджень.

13.4. Спілкування між підсудним та захисником

Право на конфіденційне спілкування між підсудним і адвокатом є абсолютним: жодне таке спілкування - ні усне, ні письмове - не може піддаватися цензурі або несанкціонованому контролю. Якщо конвой або охорона залишались поруч під час оголошеної конфіденційної консультації, або якщо записки між адвокатом і підсудним перевірялись перед передачею - ці факти підлягають ретельній фіксації.

При дистанційній участі підсудного слід перевірити, чи мали адвокат і підзахисний можливість конфіденційного спілкування до і під час засідання, і чи не перебував конвой у тому ж приміщенні, що й підсудний, під час такої консультації.

14. Структура анкети. Розділ 4: Процесуальна справедливість

14.1. Загальний перебіг засідання

Даний розділ стосується процесуальних аспектів судового розгляду: чи роз'яснив суддя мету засідання та порядок його проведення; чи мали обидві сторони рівну можливість представляти докази та оскаржувати докази одна одної; чи порушувались питання щодо допустимості або достовірності доказів і як суд на них відреагував.

14.2. Темп засідання

Занадто стрімкий темп розгляду може фактично обмежувати ефективну участь. Якщо суд відмовляється повторно пояснити певне питання («про це вже говорилось на попередньому засіданні»), різко обмежує час для допиту свідка або змушує сторону завершити виступ до того, як вона виклала всі аргументи - такі ситуації слід фіксувати з наведенням конкретного прикладу.

14.3. Доступ до матеріалів справи і нотаток

Захист має право на повний доступ до матеріалів справи, доступних суду. «Повний доступ» не означає необмежені можливості копіювання, але означає, що захист не позбавлений жодної інформації, на якій суд ґрунтує своє рішення. Якщо певні матеріали не розкриті захисту, зокрема через міркування державної безпеки, слід зафіксувати цей факт і наявні обґрунтування.

Так само важливо перевірити, чи міг захисник вільно користуватись нотатками і чи мав можливість передавати їх підсудному. Обмеження у доступі до ноутбука або заборона передавати записки є процесуально значимими обставинами і підлягають фіксації.

14.4. Подання нових документів

Якщо під час засідання одна зі сторін подає нові документи або докази, необхідно зафіксувати, чи мала інша сторона достатній час для їх вивчення і підготовки відповіді. Відлік «достатності» є контекстуальним: надання 20 хвилин для ознайомлення з матеріалами на 200 сторінок явно є недостатнім - і саме така конкретна деталь повинна бути зафіксована в анкеті, а не загальна оцінка
«часу не вистачило».

15. Структура анкети. Розділ 5: Рішення та його обґрунтування

15.1. Тип і зміст рішення

У цьому розділі фіксується, яке рішення ухвалив суд: обвинувальний вирок із зазначенням покарання, виправдувальний вирок, закриття провадження, звільнення від покарання або інший варіант. Для запобіжного заходу - який саме захід застосовано і на який строк, чи змінено попередній захід і яким він був.

15.2. Якість обґрунтування

ЄСПЛ послідовно вимагає, щоб судові рішення містили достатнє, конкретне та індивідуалізоване обґрунтування. «Достатнє» означає, що рішення дозволяє зрозуміти логіку суду; «конкретне» - що суд посилається на факти конкретної справи, а не на загальні формулювання; «індивідуалізоване»
- що суд аналізує обставини щодо цього конкретного підсудного, а не застосовує стандартний шаблон.

Для відповіді на питання цього розділу рекомендується вставляти в анкету відповідні цитати або фрагменти рішення, а не лише власну оцінку. Саме ці фрагменти перекладатимуться для аналізу зарубіжним експертом - тому точна передача тексту рішення є критично важливою.

15.3. Стереотипні формулювання та неналежні припущення

Особливу увагу слід звертати на так звані «стереотипні формулювання» - ситуації, коли суд вказує підстави для тримання під вартою (наприклад, ризик переховування або вплив на свідків), але не наводить жодних конкретних фактів, що підтверджують цей ризик стосовно даного підсудного.

Ще більш проблематичними є рішення, що ґрунтуються на неналежних припущеннях - наприклад, коли суд обирає тримання під вартою, посилаючись на те, що родич підсудного мешкає за кордоном, без будь-якого додаткового аналізу реального ризику. Такі факти слід фіксувати з точним відтворенням відповідного фрагменту рішення.

16. Структура анкети. Розділ 6: Підстави для тримання під вартою

Цей розділ стосується конкретних підстав, наведених прокуратурою та судом для обґрунтування застосування або продовження тримання під вартою. Фіксується, які ризики (ризик переховування, вплив на свідків, вчинення нового злочину тощо) були заявлені прокуратурою, чи підкріплені вони фактами і чи мав захист можливість їх оскаржити.

Окремого аналізу потребують питання застави: чи обґрунтував суд розмір застави у рішенні, чи брав до уваги фінансові можливості підсудного, чи розглядав застосування застави як альтернативу триманню під вартою. Якщо суд застосував тримання під вартою, не навівши обґрунтування того, чому менш суворий захід є недостатнім, — це суттєва обставина, що підлягає фіксації.

17. Структура анкети. Розділ 7: Незалежність та неупередженість суду

17.1. Поведінка судді та учасників

У цьому розділі фіксуються будь-які ознаки упередженості або зовнішнього впливу на суд. Зокрема: чи використовував суддя мову, яка передбачала вину підсудного до ухвалення вироку; чи мала будь-яка зі сторін видимий привілейований контакт із суддею (наприклад, під час перерви); чи поводились учасники засідання залякуючи або неповажно і як суд на це реагував.

Усі подібні обставини слід фіксувати у вигляді точних цитат або детального опису конкретного епізоду. Загальне твердження на кшталт «суддя поводився упереджено» без фактичного підкріплення не має аналітичної цінності.

17.2. Медійний та політичний контекст

Якщо справа привернула значну медійну або політичну увагу, слід зафіксувати наявні посилання на публікації, а також будь-які заяви сторін щодо зовнішнього тиску. Оцінка того, чи мав цей тиск реальний вплив на процес, є завданням експерта — монітор лише забезпечує відповідний фактологічний матеріал.

18. Структура анкети. Розділ 8: Інші порушення прав людини

18.1. Презумпція невинуватості

Принцип презумпції невинуватості означає, що особа вважається невинуватою до набрання вироком законної сили. Його порушення може виявлятись не тільки у висловлюваннях судді, але й у заявах прокурора, у формулюваннях окремих ухвал або в публічних висловлюваннях посадових осіб. Якщо під час засідання будь-хто з учасників вживає формулювання, що фактично стверджує вину підсудного до вироку, - це підлягає фіксації з точним відтворенням цитати.

18.2. Особливі обставини підсудного

Суд зобов'язаний враховувати особисті обставини підсудного при прийнятті рішень щодо запобіжного заходу та умов тримання. Слід фіксувати, чи порушувались питання щодо стану здоров'я підсудного, сімейних обставин (наявність малолітніх дітей, утриманців), а також чи є підсудний представником вразливої групи (особа з інвалідністю, особа похилого віку тощо).

Якщо захист порушував питання про відсутність розумного пристосування для особи з інвалідністю - наприклад, про брак доступного туалету, пандуса або необхідного обладнання - такі заяви підлягають обов'язковій фіксації.

19. Моніторинг засідань по суті справи (merits)

Анкета для моніторингу засідань по суті справи є більш розгалуженою, ніж анкета щодо запобіжного заходу, оскільки розгляд справи по суті охоплює значно ширше коло процесуальних аспектів. Нижче викладено ключові тематичні блоки.

19.1. Свідки та експерти

Рівні можливості сторін щодо виклику свідків і залучення експертів є одним із проявів принципу рівності сторін. Рівність тут означає не однакову кількість свідків, а однакові процесуальні можливості: якщо обидві сторони могли подати клопотання і обидва клопотання були задоволені - рівності дотримано, навіть якщо одна сторона викликала 10 свідків, а інша - одного. Порушення рівності виникає тоді, коли суд без достатнього обґрунтування відхиляє клопотання захисту, тоді як аналогічне клопотання обвинувачення задовольняє.

Якщо захист просив суд викликати свідка або експерта, слід також зафіксувати, чи надав захист обґрунтування необхідності цього - і яке рішення ухвалив суд. Відмова у виклику свідка без пояснень є окремою обставиною, що заслуговує на фіксацію.

19.2. Провокація злочину (entrapment)

Провокація злочину - це ситуація, коли органи влади цілеспрямовано ініціюють або створюють умови для вчинення злочину особою, яка не мала б самостійно виявити таку ініціативу. Класичний приклад: правоохоронці через підставну особу просять підозрюваного передати пакет, зміст якого йому невідомий, а потім затримують його за зберігання забороненого вмісту.

Монітор не встановлює сам факт провокації - це питання правової оцінки. Завдання монітора полягає у фіксації: чи заявляв захист про провокацію; якими аргументами обґрунтовував таку

заяву; як суд відреагував і чи допустив докази, отримані в рамках стверджуваної провокаційної операції.

19.3. Слідчі дії та допустимість доказів

Якщо під час засідання порушувались питання щодо законності слідчих дій (обшуків, прослуховування, оперативних заходів), необхідно зафіксувати, чи оспорював захист відповідні дозволи і підстави, і яку позицію зайняв суд. Так само важливо зазначити, якщо захист або свідки стверджували, що докази отримані внаслідок порушення права на захист від катування чи нелюдського поводження - і чи були ці докази в результаті використані в рішенні.

19.4. Рішення суду: якість обґрунтування

Стосовно вироку або іншого рішення суду слід перевірити: чи винесене воно суддями, що фактично розглядали справу; чи ґрунтується воно на матеріалах, відкритих для захисту; чи містить індивідуалізоване обґрунтування; чи відповів суд на ключові аргументи сторін. Усі відповідні фрагменти рішення рекомендується відтворювати в анкеті - вони є основним матеріалом для аналізу і підлягають перекладу.

20. Чекліст виявлення прихованих ризиків

20.1. Поняття прихованого ризику

Опитувальники та методичні рекомендації охоплюють усі виміри справедливого суду – від доступу до зали й рівності сторін до мотивованості рішення та незалежності суду. Це надійна основа для збору даних. Втім, навіть за зовні позитивних показників може зберігатися прихований ризик: процедуру формально дотримано, рішення «вмотивоване», альтернативи «розглянуто», доступ до доказів «надано», однак по суті гарантії статей 5 і 6 Конвенції залишаються недотриманими.

Європейський суд з прав людини послідовно наголошує, що права мають бути практичними та ефективними, а не теоретичними чи ілюзорними. Саме такі ситуації найважче помітити: за формою вони не виглядають як порушення, а тому потребують уважнішого спостереження. Для допомоги монітору в їх виявленні розроблено окремий Чекліст виявлення прихованих ризиків. Він є додатком до опитувальників у справах, пов’язаних з корупцією.

20.2. Місце чекліста в методології

Чекліст доповнює наявні опитувальники й не замінює їх: це не окрема анкета, а допоміжний інструмент, що допомагає помітити ситуації формального дотримання процесу за наявного прихованого ризику й підказує, у яке поле опитувальника занести спостереження. Принцип роботи монітора залишається незмінним: фіксуються лише факти й точні цитати, без правових оцінок. Питання про те, чи мав місце прихований ризик насправді, є предметом аналізу експерта, а не висновком монітора.

20.3. Структура та застосування

Чекліст поділено на два блоки відповідно до двох опитувальників: Блок А – досудове розслідування (обрання та застосування запобіжного заходу), що спирається насамперед на статтю 5 Конвенції; Блок Б – розгляд справи по суті, що спирається на статтю 6. Кожен пункт побудовано однаково: «Має вигляд / Насправді → на що дивитись і що цитувати → у яке поле анкети занести → релевантна практика ЄСПЛ».

Така структура прямо пов’язує спостереження з конкретними полями опитувальника й відповідними стандартами ЄСПЛ, тож монітору не потрібно самостійно встановлювати наявність порушення – достатньо зафіксувати факт і, де це можливо, дослівно навести відповідний фрагмент рішення чи заяви. У цьому розділі дослівне цитування є особливо важливим, оскільки саме точність формулювань дозволяє експерту відрізнити реальне дотримання гарантії від формального.

21. Ключові принципи монітора: підсумок

Узагальнюючи все викладене, можна сформулювати кілька засадничих принципів, якими має керуватися монітор судових засідань:

1. Документуй факти, а не оцінки. Твоє завдання - надати точний фактологічний матеріал, а не підготувати юридичний висновок.

2. Зберігай нейтральність - у поведінці, мові, записах і публічних висловлюваннях.

3. Розкривай конфлікт інтересів негайно і повністю - навіть якщо він здається незначним.

4. Дотримуйся методології - збирай лише ту інформацію, яку передбачає анкета.

5. Повідомляй керівника/координатора про нестандартні ситуації, не вирішуй їх самостійно.

6. Якщо сумніваєшся - запиши більше. Надлишок фактичної інформації краще за прогалину.

7. Пам'ятай про психологічне навантаження - дебрифінг та комунікація з командою є частиною роботи, а не зайвим заходом.

Монітор не аналізує справу - він документує процес. Це не обмеження, а умова об'єктивності, без якої будь-який моніторинг втрачає свою цінність.